

NÉMETH G. BÉLA
INTERPRETÁCIÓ ÉS ELEMZÉS

A 60-as évtized egyik legfeltűnőbb újdonsága a magyar irodalomtudományban az a műfaji jelenség volt, amelyet a közbeszéd összefoglalóan elemzéseként, kivált verselemzéseként emleget. Első feltűnédezése után gyorsan hódított tért, majd áradatszerűen öntötte el a szakma területét, gyöngyöt és kavicsot egyaránt bőven sodorva magával.

A hazai irodalomtudománynak régebben sem mindig volt erős oldala a szakkifejezések fogalmi-logikai tisztázása. Így történt ez ebben az esetben is. A tisztázatlanul önálló műfaji kategóriává emelt megjelenés aztán előbb lett gyűlölködő támadások és lelkes magasztalások tárgya, mint világos körülhatárolásoké. Történtek ugyan közben erőfeszítések a jelenség mibenlétének, céljának, értelmének meghatározására, de mind a szélesebb olvasóközönség, mind a szorosabban vett szakközönség mindmáig egy fogalmi konglomerátumot, egy tartalmi egyveleget ért ezen az elnevezésen, amelyből ki-ki olyan elemet emel ki s tesz meg uralkodóvá, amilyen éppen alkalmi céljának, irodalomközzéleti csoportjának, személyes indulatának megfelel.

Az elnevezés nemcsak pontatlan, de - abban a jelentésben, ahogyan általában ma használják - értelmetlen is. Származása a *pars pro toto* ismert, ez esetben azonban megengedhetetlen eljárása jegyében jött létre. Hiszen itt logikai s nem stilisztikai vagy nyelvlélektani eljárásra lett volna szükség. Megengedhetetlen módon tehát, de nagyon is érthető lélektani s tudománytörténeti okokból.

Az elemzés minden tudományos tevékenység elengedhetetlen része. Minden következtetést és állítást a vizsgált anyag elemzésével, a vizsgált anyagból kihozott érvek zárt rendszerével kell megalapoznunk és igazolnunk. Mégpedig tisztázott célkitűzésű, tisztázott értékvonatkoztatási központú, tisztázott fogalomkincsű és módszerű, szigorú rendszerbe fogott elemzése. Enélkül minden megállapítás valamely anyagról csupán alkalmi észleletrögzítés, intuitív fölismerés vagy szubjektív önmegnyilvánítás. Amely lehet ugyan találó és igaz, de nem tarthat számot a tudományosság jellegére.

A magyar irodalomtudomány a 19. században ennek az alapkövetelménynek a tekintetében nem indult rosszul. Egy Kölcsey, egy Erdélyi, egy Arany kritikai s irodalomtörténeti munkáiban mintapéldáit adta a következtetések, az ítéletek elemzéssel való megalapozásának és igazolásának. /Nem szabad ugyan tagadnunk, hogy Aranynál a vonatkozási pont bölcséleti-esztétikai megalapozása néha bizonytalan, elmosódott, kidolgozatlan maradt. El kell ismerni viszont, hogy rendszerint oly esetekben fordult nála ez elő, amidőn speciális területű részleteknél, részálításoknál

nem is óhajtott tovább menni. S azt is, hogy a módszer és terminológia ily esetekben is lehetőleg egyértelműen átgondolt volt nála. /

Az elemzés háttérbe szorítása, a módszer és terminológia tisztázásának elmaradása Gyulainál volt először erőteljesen tapasztalható, kivált a 60-as évektől. S ha Péterfy munkái mögött - műfajuk ellenére - az olvasó ott érzi az elemzést, mint előzményt, s ha Riedl néha szinte hivalkodva teszi is kirakatba taine-i típusu elemzését az analízis a művek jelentés-meghatározását, esztétikai megítélését, művészi rangsorolását célzó tevékenységből egyre inkább kizárult. Volt persze elemzés ebben a korszakban is, filológiai, művelődéstörténeti, tárgy- és motívumtörténeti, főleg Heinrich iskolájában. Az esztétikai ítélezésben azonban előbb a személyes tetszés kinyilvánítása, majd az ízlés előjogának hangoztatása, végül az élmény művészi ecsetelése lépett az elemzés helyébe. A folyamat a Nyugattal s a Nyugat utódaival tetőződött be.

A Nyugat, mindnyájan jól tudjuk, hatalmas irodalmat s ragyogó esszéírást hozott létre. Megtermékenyítő hatása azonban a szorosabban vett irodalomtudományban, kivált a vers tudományos interpretációja területén nem volt különösebben jelentős. S ez nagyon is érthető. Az irodalommal, kivált a költészettel való foglalkozást sokkal inkább művészi, mint tudományos, sokkal inkább intuitív, mint gondolati tevékenységnek vélték, még ha a verssel való foglalkozás egyes részterületeit, pl. a verstant tudományos diszciplínának ismerték is el. Többnyire Sainte-Beuve lélektani, Dilthey művelődéstörténeti élményrajza s Streachy paradoxális-ironikus, szentimentális önironikus fogalmazásmódja kapcsolódott egy-egy költeményről vagy költészetről szóló elmélkedéseikben.

A fejlődés konzervatív oldalon lépett előre Horváth János munkásságában. Lukács hazai hatása, műértelmezésre lebontva, emigrációba kényszerülte következtében sajnos meglehetősen sekélyes és töredékes maradt. Horváth elemző apparátusa, fogalomtára Arany s néhány külföldi szerző örökségének felhasználásán nyugodott. Erre a fogalomtára azonban Gyulai szemléletét, értékrendszerét telepítette rá. Hatalmas fölkészültséggel és szellemi erőbevetéssel készült Petőfi-könyvének hatásosító kettőssége: a részek erős összefogottsága és korszerűsége, az egész széthullása és korszerűtlensége ebből adódhatott. Az elemzési módszernek és az értékrendszernek egybevágása az értelmezésben elengedhetetlen. Bár könyve így is évtizedekre látta el elemzői fogalomkincessel és módszerrel a magyar irodalomtörténetírást, többé olyannyira elemzésre alapozott értelmező munkát, mint Petőfié volt, nem hozott ő maga sem létre. Tanítványai pedig vagy átléptek az élményecsetelők sorába, vagy a Heinrich-iskola modernizált hagyományához tértek vissza.

Nagyon jellemző a korszak egészére a József Attila elemzési s elméleti kísérletei iránti értetlenség, sőt viszolygás, éppen irodalmi körökben. S mint az ő kísérletéről, az Athenaeum, a Széphalom c. folyóirat körül s magányos kezdeményezők körül megindult mozgásról is csak mint kivételről beszélhetünk.

Érthető hát, ha a 60-as években azok, akiknek alkalmuk volt a fejlett irodalomtudománnyal rendelkező országok eredményeit áttekinteni, főleg pedig igényük volt a verssel való foglalkozást tudománynak fogni föl, mindenenekelőtt azt érzékelték, hogy azok az elemzési módszerek, amelyek racionálisan ellenőrizhető eljárással viszik végbe az interpretációt, hiányoznak nálunk, s ez a tevékenységi kör szinte egészében keletkezéstörténetek, egyéniségjellemzések, élménybeszámolók, vélemény-deklarációk területévé lett. A tudományos igényű versértelmezés fo-

galmainak helyébe, így e hiányérzet következtében lépett, mint mondtuk, a pars pro toto alapján a tevékenység egyik legfontosabb elvének és ismérvének, az elemzésnek a fogalma.

Két dolgot kell ennek nyomán leszögezni: először azt, hogy az elemzés önmagában sohasem lehet cél, hanem csak eszköz. Valamint értelmezés, valamint interpretáció eszköze. Másodszor, s ellenkező oldalról, azt, hogy elemzés általában, a cél megszorító megjelölése nélkül nincsen. Csak valamilyen célból elemezhetünk egy verset, egy költeményt. Ezen mit sem változtat az, ha az elemzés főneve elé illesztem a komplex jelzőt. Részint, mert minden jó elemzés, legyen az bármily egyszerű célú is, eleve s szükségszerűen komplex. Részint, mert ez a jelző nem a célra, hanem az elemzés módjára vonatkozik. De még ez utóbbi vonatkozásban is, szép hangzása ellenére, csak akkor van értelme, ha világosan megjelöljük, milyen terület irányában, s milyen módon igyekszünk komplexsége tenni a határozott célkitűzésű elemző értelmezést.

Amit mármost a közbeszéd, ennek ellenére, elemzésnek nevez, az rendszerint egy hármas célú interpretáció. Mi az illető vers jelentése, mi által esztétikai jelenség az illető vers s végül: milyen értéket képvisel az életértékek között a vers esztétikai értéke? A komplexitás pedig azt a kézenfekvő óhajt fejezi ki, hogy ez az értelmezés lehetőleg minél többszemponitű elemzésre támaszkodjék, s minél több oldalról világosítsa meg a vers jelentését és értéktartalmát.

Azt kívánjuk mondani mindezzel, hogy egy-egy versről szólni csak elemzés keretében, mégpedig egyik vagy másik meghatározott módszer keretében lehet vagy érdemes? Egyiket sem. A versinterpretációk nagyobb része esztétikai elemzés nélküli volt s jelentékeny részben ma is az. Többféle típusa van az ilyen, esztétikai elemzés nélküli interpretációnak. A legegyszerűbb az életrajzi és kortörténeti. Az interpretáció bemutatja, hogy a költő életének és korának valamely mozzanatscsoportja foglaltatik a versben, s fordítva, hogy a versből a költő élete és kora kiolvasható. A vers tehát hiteles alkotás, a költő szavahihető, igaz ember, s korának hű érzékelője. Ez a típus ugyan ma már viszonylag ritka, de főleg iskolában még bőven találkozunk vele. A második típus kibővíti a kört, s a kor és életpálya mellett vagy előtt a költő egyéniséggrajzára koncentrálnak. A verset lélektani vagy erkölcsi dokumentumnak tekintik, s ha elemzi, lélektani vagy jellemteni szempontból elemzi. Az értelmező rendszerint bőven fűz művelődéstörténeti, stílusztikai fogalmakat is szövegébe, s gyakran egy-egy stílusalakzatot valamely lélektani jelenség megfelelőjeként, kulcselemeként kezel. A harmadik, s ez idő szerint talán legnépszerűbb értelmezésfajta az, amelyet célzata oldaláról kettős élményrajznak, megnyilatkozási formájának oldaláról parafrázisos fölidézésnek mondhatnánk. Az értelmező költői emelkedettségű, tudósi magasztosságú prózában adja elő, milyen élményeket váltott ki belőle a vers, s ezt egybeolvasztja annak a föltételezett élménynek az ecsetelésével, amely szerinte a költőt a mű alkotására ihlette. Az ilyen értelmezésben rendszerint bőven fordulnak elő erős sugalmú lélektani, művelődéstörténeti, szociológiai s esztétikai szakkifejezések is. Egy-egy részletet, mintegy kinyagítva, az értelmező részletesebben mutat be a tüzetes elemzés benyomását keltve. Az ilyen értelmezésnél a szerző rendszerint hallgatólagosan vagy hangzatosan is vallja, hogy ízlésére, anyagismeretére, de mindenek fölött intuícijára támaszkodik.

Tegyük föl most a kérdés második felét: hasznosak-e az ilyen értelmezések? Két megszorítással igennel válaszolhatunk, s nemcsak hasznosnak, hanem szükségesnek is mondhatjuk őket. Az első megszorítás a közeg kérdését illeti. Ha olyan közönségnek szólnak, amelynek a versnyelv még nehezen megközelíthető, ezek a megkülönböztetések közel hozhatják az olvasót a vers számára egyébként megközelíthetetlenül maradt világhoz, s kedvet ébreszthetnek a valódi közeljutáshoz. A második megszorítás bizonyos értelemben előfeltétele az elsőnek; akkor hasznosak az ilyen interpretációk, ha tudományos értékű esztétikai elemzésen nyugvó értelmezés eredményeit közvetítik, illetőleg, ha kiállják annak próbáját is.

Vannak azonban meglehetősen veszélyei is. Hármat említsünk közülük. Az talán a legkevésbé jelentős, hogy az esztétikai értelmezés mivoltáról téves képzeteket kelthetnek, hogy azt sugallják a közönségnek, hogy tudományos érvényű esztétikai értelmezéssel van dolga. Az már jelentősebb, hogy ellenállásra nevelik a közönséget a valóban tudományos esztétikai megközelítéssel szemben. A legerősebb azonban az, amelyet főleg a harmadikként említett típus, a parafrázisos élményrajzoló hozhat magával. Hogy a belátó értelem kontrollja alól kicsúszó élmény kultusza mily óriási veszélyt jelenthet, azt a 20. századi embernek nem kell magyarázni. S nem kell magyarázni azt sem, hogy amily nélkülözhetetlen ebben a tudományágban az intuíció, éppoly veszélyes is, ha nem jár együtt a tudományos értékelés elemző kontrolljával.

A kérdés ezek után az, nem úgy kellene-e inkább fogalmaznunk, hogy az előző értelmezés-típusok csak részlegesen tesznek eleget az elemzés követelményének, de úgy eleget tesznek. Hiszen a tudományos igényű értelmezés a keletkezéstörténetet és a kortörténetet éppen úgy nem nélkülözheti, mint azt, hogy az értelmező kellő intuícióval rendelkezék és valódi élménye legyen a versről.

Ennek ellenére azt kell mondanunk, részleges elemzésről sincs itt szó, csak adat-és élményközlésről. Az elemzésnek elengedhetetlen követelménye, hogy az a kitűzött szacél szemszögéből s az illető anyag létezési tulajdonságának alapján menjen végbe. Egy-egy versről tehát akár jó életrajzi, szociológiai, művelődéstörténeti vagy nyelvészeti elemzést is csak úgy készíthetünk, ha ezt létezés módjának alapján, az esztétikai létezés mód állandó figyelembevételével készítjük el. Az esztétikai létezés módot azonban elemző módra, pontos leírással és hitelesen bizonyító érveléssel megragadni és igazolni a nyelvi alkotás esetében, különösen a vers esetében csak a szóban forgó költői nyelv stilisztikai, retorikai, poetikai szerkezetének föltárásával lehet.

A tudományosan megálló elemzésen nyugvó marxista verselemzés gyakorlata, a dolog természeténél fogva, most van kialakulóban. Ennek a kialakulásnak problémáit, akár csak futólag is leltárba venni ezúttal nincs módunk. Négy megjegyzést mégis hadd fűzzünk a kérdéskörhöz.

Az első az értelmezések kritikáját illeti. A kritikusok többnyire nem veszik tekintetbe az értelmező munkák célját és jellegét, műfaját és közegét. Egy bizonyos Gleichschaltolás jött így létre, a mindenkihez szólás látszólag hyperdemokratikus követelménye oldaláról. Minden tudományágban számtalan fokozata van a közönséghez szólás egyetemes követelményének. Fölvethet egy mű interpretációja s elemzése oly kérdéseket, amelyek közvetlenül csak egy maroknyi hozzáértő szakembert érintenek, s amelyeket megfogalmazni is csak egy maroknyi hozzáértő ember számára lehet kellő szakszerűséggel. Ám ezek tisztázása, eredménye nélkül /példa le-

het Arany asszociáció- vagy Arany László hangsúly- és ritmus-tanulmánya/ a millióknak szóló értelmezések sem lehetnek meg, bár a millióknak szóló interpretációkban rendszerint csak mérhetetlen mennyiségű áttételen keresztül érvényesülnek. Kritikánk a tudományos tevékenység elengedhetetlen rétegeztségét nem veszi tekintetbe, s vitáink nem utolsósorban ezért eleve meddőek.

/Bár természetesen evidensnek látszik, hogy egyetlen tudomány sem állhat meg rétegzettség nélkül, fűzzünk mégis ehhez az első megjegyzéshez egy közbevetést, amely egyszerűen megfogalmazva majd talán sematikusnak vagy éppen "vonalasnak" hangzik. Ám oly előfeltételt foglal magában, amely nélkül csak félreértések veszélyeivel léphetünk tovább. Ez pedig a következő: az irodalommal való minden foglalkozás, s ezen belül a művek értelmezése, bármily fokon és változatban, nem önmagáért való tudomány, hanem az egész nép, az egész nemzet művelődését, tudati emelkedését szolgáló munkálkodás. Mint ilyen azonban, mint előbb említettük, mérhetetlen sokaságú közvetítettségi fokozattal rendelkezik. Jó volna persze, ha volna már olyan közlésmód, vagy ha olyan volna immár a közönség, hogy a legnehezebb elméleti szakkérdést is a széles olvasótömegeknek szánt irodalomtörténeti, irodalomtudományi könyvekben lehetne megtárgyalni. A helyzet azonban ma még, kétségkívül, nem ez. Nem valamiféle "tudományos" arisztokratizmus mondatja velünk ezt, s nem is valami művelődéspolitikai pesszimizmus, hanem az óvakodás a természetlen, öncsaló illúzióktól. /

A második megjegyzés az ellenkező oldala az elsőnek. Amely hiba a szorosabban vett tudományos köröknek szóló problémák bonyolultságát nehezményezni, s elmarasztalni a szerzőt, mert nem "szépen", nem "ékesszólóan", nem "szellemesen", nem "irodalmiasan", hanem csak szabatosan adja elő mondanóját, éppoly hiba ha a széles közönségnek szóló értelmezéseket csak szakembereket érdeklő, bonyolult részlet- és szakkérdésekkel is megterheljük.

Harmadszor: az elsődleges feladatok közé tartozik az, hogy a versinterpretáció tárgykörében az ún. nyelvi elemzéssel kapcsolatban keletkezett s eluralkodott halatlanság fogalomzavart tisztázzuk és megszüntessük. Nem dilettánsok, de jószívű szakemberek közt is gyakran lehet hallani azt a megjegyzést, azt a distinkciót, hogy X vagy Y nyelvi elemzéssel végzi el az értelmezést, s ez egy lehetséges, de alapjában nem szükséges eljárás. A vers megtestesülési, befogadási, közlési anyaga, közege a nyelv. Az értelmezőnek elengedhetetlen elemző kötelessége, hogy föltárja és igazolja, milyen szerkezet keretében, milyen eszközök segítségével lesz a nyelvből stilizált beszéd, a stilizált beszédből retorizált beszéd, a retorizált beszédből poétizált beszéd; az itt szóban forgó esetben, vers beszéd. A stilizált beszédben a semleges rendezésre álló nyelvnek egyéni /irányzati, korszaki/ célú és jellegű beszéddé alakítását; retorizált beszéden a stilizált beszédnek művészi beszéddé alakítását; a poétizált beszéden a retorizált beszédnek költői beszéddé alakítását kell értenünk. Ez a hármas rétegű - bár többnyire szinkron módon végbemenő - vizsgálat, természetesen, eleve elvégezhetetlen valamely hátrózott jelentéshipotézise nélkül, de fordítva is teljes mértékig áll a dolog: egyetlen jelentéshipotézis sem igazolható tudományossággal, tudományos érvénnyel e hármas rétegű vizsgálat nélkül. Hogy milyen óriási a fogalomzavar e tekintetben, jól mutatja, hogy egy szakemberek között végzett közvéleménykutatás alkalmával a megkérdezettek 70 százaléka a nyelv retorizáltságát valaminő pejoratív jelenségnek hitte. Annyit jelent ez egyrészt, hogy a monográfiában az illető műben előfor-

duló minden művet elemezni kell? Távolról sem: nyilván tipizálni kell a műveket, parafrázisos élményömlés helyett, s csupán a történeti s esztétikai portré típusokat elemezni, de azokat okvetlenül. Annyit jelent ez másik oldalról, hogy valóban nincs nyelvi elemzés? Egyáltalán nem, de valójában nyelvészeti célú elemzés az, amit persze, mint korábban utaltunk rá, csak az esztétikai létforma állandó figyelembevételével lehet komolyan elvégezni. Az ilyen nyelvészeti elemzésnek éppen az lehetne egyik legfőbb tárgya és feladata, hogy megmutassa, miként lesz a közönséges nyelvvel, a közönséges beszéddel egylényegű költői nyelv, illetőleg költőbeszéd az egy lényegen belül más minőségűvé. Negyedszer: a kialakulásnak ebben a stádiumában fölötte veszélyes volna, ha egyik vagy másik tudományos igényű, marxista velleitású módszert féladminisztrációs intrikákkal /pl. klikkek által megrendezett kampányokkal, szövetkezések által megrendelt "kritikákkal"/ elnyomni, másokat viszont egyeduralkodóvá tenni igyekeznénk.

Végül kiindulásom két pontját hadd ismételjem meg. Először: szigorúan csak az interpretáció és elemzés kérdéséről, összefüggéséről óhajtottam beszélni. Ez magában is köteteket igénylő téma. Tehát nemcsak, hogy egyéb kérdésekhez nem nyúlhattam, de ezt is csak roppant vázlatossággal érinthettem. Másodsor, ha már begyökeresedett, ám használjuk nyugodtan az elemzés szót, de állandóan tartsuk szem előtt: elemzés önmagában s önmagáért nincsen, csak értelmezés szolgáltatásában álló elemzés.